

11. История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней / [ред. кол. В.Е. Андрущак, П.А. Бойко и др.] – Спб. : "Елан-Поліграф", 2002. – 360 с. – (Асоціація учених Молдови ім. Н. Милеску-Спэтару).
12. Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание / Помпей Николаевич Батюшков. – СПб. : изд. П.Н. Батюшкова, 1892. – 177 с.
13. История Молдавской ССР : в 6 т. / [редкол.: В.Л. Янин (ответств. ред.) и др.]. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1987. – Т.1 : Первобытнообщинный строй. Переход к классовому обществу. Формирование феодальных отношений. Образование молдавского государства. – 1987. – 416 с.
14. Накко А. История Бессарабии с древнейших времен / Алексей Накко. – О., 1875.
15. Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века): [Учеб. пособие] / Светлана Александровна Плетнёва. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – 248 с.
16. Курганы поселка Суворово // Курьер недели. – 24 марта 2007 г. – С. 6.
17. Что нашли на территории Измаила? // Курьер недели. – 24 марта 2007 г. – С. 6.
18. Археологія України : [курс лекцій : навч. посібник / за ред. Л.Л. Залізняка]. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
19. Кочевое и оседлое население степей Северо-Западного Причерноморья в X – XIV вв. / А.О. Добролюбовский, Н.Д. Руссев // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 177 – 184.

Ветрова А. В. Кочевое и оседлое население Южной Бессарабии в раннем Средневековье

Исследуется роль Дунайско-Днестровского междуречья в этногенезе славян, их отношения с соседними племенами, характеризуются славянские племенные союзы тиверцев и уличей, рассматриваются кочевые племена, сыгравшие важную роль в колонизации этих земель, характерные черты салтово-маяцкой и балкано-дунайской археологических культур, которые развивались на Дунайско-Днестровских землях, показываются события формирования государства Дунайская Болгария и новой этнической общности – влахов в междуречье.

Ключевые слова: Южная Бессарабия, Подунавье, Дунайско-Днестровское междуречье, Пруто-Днестровское междуречье, славянская колонизация, склавины, анты, тиверцы, уличи, болгары, салтово-маяцкая культура, балкано-дунайская культура, вlahи, кочевники.

Vetrova A. V. Nomadic and settled population of southern Bessarabia in the early Middle Ages

The role of the Danube-Dniester interfluvium in the ethnogeny of the Slavs, their relations with neighboring tribes are explored, Slavic tribal alliances of Tiverts and Ulich that existed on the territory of the region are characterized, the nomadic tribes, which have played an important role in the colonization of these lands, the characteristic features of the Saltovo-mayatskaya and the Balkan-Danube archaeological cultures that developed on the lands between Danube and Dniester are studied, the events of the formation of the state of the Danube Bulgaria, and a new ethnic community of the Vlachs on these territories are shown.

Keywords: South Bessarabia, Danube, Danube-Dniester interfluvium, the Prut-Dniester interfluvium, Slavic colonization, Sklavyny, Anty, Tyverts, Ulich, Bulgarians, Saltovo-mayatskaya culture, the Balkan and the Danube culture, Vlachs, nomads.

УДК 94:321.111(5-191.2)"10/12"

Я. В. Пилипчук

ОГУЗЬКО-КИПЧАЦЬКІ ВІДНОСИНИ У ХІ-ХІІІ СТ.

Стаття присвячена історії огузько-кипчацьких відносин у ХІ-ХІІІ ст. Ця проблема є досі маловивченою. Відносини огузів з кипчаками не були постійною конфронтацією, багато залежало від особистих симпатій, шлюбних зв'язків та відносин між кочовими вождями. "Чорні Клобуки" були допоміжними військами на службі у Рюриковичів. Схожі функції виконували огузи у Волзькій Булгарії. Протиріччя Чорних Клобуків з кипчаками мали рід собою не етнічну, а політичну та економічну основу. Дане дослідження започатковує напрям дослідження тюркських міжетнічних відносин у Дашт-і-Кипчак у ХІ-ХІІІ ст. Дослідження історії взаємовідносин між кипчаками та етнічними групами огузів дозволяє зрозуміти природу відносин між різними етносами кочівників західноєвразійських степів у кипчацький час.

Ключові слова: кипчаки, огузи, "Чорні Клобуки", Дашт-і Кипчак, Русь, Волзька Булгарія.

Одним з малодосліджених аспектів історії кипчаків є їхні відносини з огузами. У дослідженнях присвячених історії Київської Русі, як правило, коротко згадується про кипчацьку експансію на землі огузів і набагато більше розповідається про війни Русі з кипчаками, як наприклад у праці П. Толочка [1]. У спеціальних дослідженнях (Т. Тайді та Н. Нагродзької-Майржик присвячених історії "Чорних Клобуків" на перший план також виходить історія взаємовідносин Русі з кипчаками, розглядаючи відносини "Чорних Клобуків" з кипчаками власне у цьому контексті. Окремо необхідно згадати роботу С. Плетньової, присвячену археології "Чорних Клобуків" [2; 3; 4]. Р. Храпачевський присвятив окрему статтю вторгненню монголів у землю "Чорних Клобуків" [5]. Але в жодному дослідженні не було зроблено спроби зрозуміти огляд відносин огузьких племінних союзів із кипчаками та виокремити основні причини ворожнечі між цими тюркськими народами. Вирішенню цих задач і присвячена дана студія.

Про конфлікти між огузами та кипчаками стисло прозповідається у хроніці Маттеоса Урхаєці. Вірменський хроніст вказував, що народ хартеш під тиском племені змії напав на туркмен, котрі, своєю чергою, вдерлись у землі огузів та печенігів, а печеніги атакували ромеїв у 1050-1051 рр. Також вказано, що усі ці народи у союзі воювали проти ромеїв. Ці дані частково підтверджуються у хроніці Тахіра ал-Марвазі,

проте цей хроніст не згадував про війну між печенігами та ромеями. Він вказував, що кунів атакували кай. Куни атакували земля сарі (шари), Народ сарі (шари) увійшов у землю туркмен, гузи увійшли у землю баджанак на берегах вірменського (Чорного моря) [6, с. 461-462; 7, р. 89]. Кипчаки під час своєї експансії підпорядковували собі огузькі роди та племена і Мефазат ал-Гуззіа достатньо швидко перетворилась у Дашт-і Кипчак. У 30-х рр. XI ст. кипчаки вийшли на кордони Хорезму [8]. У той самий час, Мавераннахр заповнили огузи, котрих очолювали Сельджукиди. Огузька та кипчацька експансії йшли паралельно на різних територіях. Лише частина огузів підкорилась кипчакам [9, с. 182-210]. Ті, хто залишився у західноєвразійських степах, прийняли етнонім кипчак. Дані археологічних досліджень вказують на значний огузький компонент в етногенезі кипчаків. Населення, що залишило по собі Міатлінські кургани, очолювалось кипчаками, проте основу населення складали огузи, булгари та хозари [10, с. 172-178, 250-255]. Схожою була ситуація у Північно-Західному Надчорномор'ї. Огузи та печеніги були там основним населенням, а кипчаки складали лише аристократію [11, с. 47-61].

Похід на Угорщину в 1068 чи 1071 р. здійснили якийсь кочівники на чолі з ханом Озулом [12, р. 117-118; 13, р. 681]. Автор Пожонської хроніки та Шимон Кецаї вважали, що на Трансильванію напали бесси (бешеньє тобто печеніги). Автори пізніх Будської та Дубницької хронік називали нападших кунами [12, р. 118]. В. Шушарін вважає, що куни це усі кочові сусіди Угорщини у IX-XIII ст. Б. Кошаньї вважав кунів Будської та Дубницької хроніки огузами. Д. Паулер стверджує, що ці куни були печенігами [14, с. 326]. В. Стоянов теоретично припускав присутність кипчаків у регіоні, вказуючи, що кипчаки почали займати Молдавію між 1068 і 1071 рр. [13, р. 681]. Д. Расовський датував першу появу кипчаків у Угорщині 1070-1071 рр. [15, с. 181].

Швидше за все, куни, котрі напали на Трансильванію, були печенігами, оскільки огузи рушили на Візантію у 60-х рр. XI ст. Взимку 1064/1065 рр. вони атакували Фракію, проте були відкинуті ромеями та союзними Візантії печенігами [12, р. 115-116]. Експансія огузів призвела до переселення багатьох печенігів у Подунав'я. Втікачів прийняли правителі прикордонних міст, котрих Анна Комніна згадала поіменно. Це були Татуш, Саца, Халі, котрі самі були тюрками [16, Книга 6, Параграф 14]. Після поразки від ромеїв багато огузів повернулось на схід і шукали притулку на території Русі. Вони стали служити київським, переяславським та волинським князям [17, р. 192-193]. Поблизу ж Дуная навіть у XII ст. продовжували фіксувати присутність печенігів. Оттон Фрейзінгенський згадував поблизу Трансильванії та Дуная Ресенаті (печенегов) [18].

Літописець Нестор під 1080 р. згадував про переяславських торків, які наважились воювати проти Русі. Ці огузи мали перейти на службу до Русі мінімум за два десятиліття до цього заколоту [19; 20, с. 196]. Під час походу на лукоморських кипчаків у 1103 р. літописець зафіксував присутність огузів та печенігів у їхніх кочів'ях [20, с. 252-256; 21, с. 19, 203]. Окрім торків у складі військ Рюриківичів ще були печеніги та берендеї [19]. У 1116 чи 1117 г. проти донецьких кипчаків повстали огузи та печеніги, котрі мешкали поблизу від Саркелу-Білої Вежі. Зазнавши поразки, печеніги та огузи шукали притулку на Русі [19; 20, с. 285]. За рахунок цих втікачів русини поповнили свою легку кінноту. Проте огузькі піддані іноді чинили заколоти. У 1121 р. Володимир Мономах вигнав берендеїв з Русі [20, с. 286]. Торки на лівому березі Дніпра ж продовжували охороняти кордон [20, с. 289-292; 22, с. 295-296].

Торки та берендеї присягали київським князям та брали участь у усобицях. Вони воювали на боці Ізяслава Мстиславича проти Ольговичів та Юрія Довгорукого [20, с. 323, 445]. У 1155 р. берендеї відмовились віддати кипчацьким ханам полонених кипчаків [20, с. 479-480]. У 1160 г. берендеї та каспичі разом з русинами атакували кипчаків і захопили у полон багато кипчаків [20, с. 507]. У 1170 чи 1171 р. кипчаки підійшли до Корсуня та почали грабувати села. На зворотньому шляху військо берендеїв з 1,5 тис. чоловік під керівництвом Михалка (брата Глеба Юрьевича) перемогла кипчаків чисельністю у 7 тис. [22, с. 358-361; 20, с. 555-559]. Михалко разом з воеводою Владиславом, котрий очолював берендеїв та торків, атакував кипчаків на Південному Бузі. Вони перемогли кипчаків [22, с. 362-363; 20, с. 562-563]. У 1172 р. за допомогою торків та берендеїв Мстислав Ізяславич повернув собі престол [20, с. 548]. У останній раз берендеї згадані під 1177 р., коли кипчаки здобули їхні шість міст та перемогли війська київського князя у битві під Ростовцем [20, с. 603].

Торки, печеніги та берендеї ховались від кипчаків у містах Русі. Серед міст, де були огузи Торчеськ, Переяслав, Саков, Канев, Юр'їв, Чучин, Баруч та Заруб. У цих містах торки жили поруч з русинами. Огузи ховали своїх померлих окремо від русинів і займали окремі квартали у містах. Вони займались переважно скотарством. Військові поселення Кулджурев, Куніль, Чюрнаїв, Гольско мали виключно огузьке населення. Вони являли собою табір з юрт за дерев'яними мурами [2, Глава 2, параграф Поселення Черних Клобуков; 23, с. 128, с. 134-136]. Торки на службі у Русі продовжували залишатись язичниками та ховати своїх померлих у курганах [2, Глава 2, параграф Веровання Черних Клобуков]. Під час поховання торки зберігали традиційну поховальну обрядовість [24, с. 31-32]. Торки могли за службу отримати винагороду у вигляді земель з містами [20, с. 674]. Чорні Клобуки (спільне найменування торків, берендеїв, печенегів) були особистою прислугою, але не челядю київського князя і називались "седельниками", "кощями" та "осадниками" [25, с. 328-333]. Одним з таких "кощів" був Гаврилко Іславич [26, с. 40]. На території Русі знаходились стаціонарні поселення огузів. О. Бубенок висловив припущення, що "торки переяславські" мешкали поблизу від міста Баруч. Окрім того, зафіксоване їх перебування на річці Остер [27, с. 25-40].

Цікаво, що у східних джерелах немає різкого протиставлення огузів та кипчаків. За інформацією Абу-л-Газі уруси, олаки, маджари та башкурди повстали проти Огуз-хана. Огуз-хан спрямував проти них військо, яке очолював Кыпчак [28, с. 43]. Проте, до цих свідчень необхідно ставитись критично. Анна Комніна повідомляла про союз кипчаків та печенігів, а потім про ворожнечу між цими тюркськими кочівниками [16,

Книга 7, Параграф 5, Книга 8, Параграф 4]. Цікаво, що Махмуд ал-Кашгари вказував на подібність мов огузів та кипчаків. Він навіть називав ці народи братами [29, с. 289-290]. Кімаки та огузи могли кочувати на одних і тих самих землях. Союз між ними міг бути обумовлений їхньою спільною ворожнечею з енісейськими киргизами [30, с. 115, 120; 31]. Цікавим є той, факт, що у 40-х рр. XI ст. кипчацький бек одружився на сельджуцькій хатуні і став аміром її батька [32, с. 328]. Кипчаки під час своїх завоювань на Мангізтау та Устюрті підкорили місцеві огузькі племена кечатів та чаграків (іраки в хроніці Джувейні) [33, с. 472].

Запеклим було протистояння з кипчаками тільки тих огузів, що перебували на службі у русинів та волзьких булгар. На Правобережжі Дніпра вони утворили союз "Чорних Клобуків" у XII-XIII ст. Якщо ж вести мову про огузів у XI ст. то вони мешкали у містах Юр'їв, Святославль, Ростовець та Неятин. Огузи були присутні в басейнах річок Россава та Рось, на вододолі Тясмина, Висі, Гнілого Тікича [23, с. 128]. На Дніпровському Лівобережжі знаходились кочів'я коуї та турпеїв [27, с. 25-40; 34, 31-34]. У літописах згадувалась ще й "Бастыева чадь". Можливо це був рід огузького правителя Басти [20, с. 544, 548].

Цікаво, що сам термін "Чорні Клобуки" з'явився у літописах пізно. Вперше про них згадано у 1146 р. "Чорні Клобуки" тоді відправили посольство до Мстислава Ізяславича [20, с. 323]. У 1150 р. літописець згадував про візит Мстислава Ізяславича у землю "Чорних Клобуків" та його перебування поблизу містечок Гольско та Куніль [20, с. 396]. У 1152 р. Ізяслав відправив свого сина Мстислава з дружиною та "Чорними Клобуками" проти кипчаків [20, с. 459]. У 1162 р. кипчаки атакували Юр'їв. "Чорні Клобуки", зібравши свої сили, контратакували кипчаків на зворотньому шляху і завдали їм поразки [20, с. 521]. Наступні згадки зустрічаються у 1162 і 1180 рр., як союзники тих князів, котрі були ворогами інших Рюриковичів, які наймали кипчаків [20, с. 517, 621].

Похід проти кипчаків у 1190 р. був ініційований "Чорними Клобуками", котрі скаржились на збитки від набігів кипчаків. При цьому вони не вказували, хто конкретно з кипчаків їх турбує. Ростислав Рюрикович разом з їхніми вождями захопив на Дніпровському Лузі поблизу порогів багато худоби, жінок та дітей кипчаків. Огузи помстились кипчакам за набіг на Чорнаїв. Коли "Чорні Клобуки" та русини повертались з походу, кипчаки атакували їх на третій день шляху від Дніпровського Луга. Битва відбулась на річці Івлі (Інгулець). Кипчаків очолювали Кобан, Колдечі, Бегбарс з клану Урус-оба. Стрільці русинів, котрими були "Чорні Клобуки", несподівано контратакували кипчаків, з яких багато загинуло та потрапило у полон. Серед полонених був Кобан Урусобич, котрого кипчаки потім викупили [20, с. 670-672]. У 1192 р. "Чорні Клобуки" бажали щоб князь Ростислав Рюрикович воював з кипчаками. Але похід не відбувся, оскільки Рюрик просто підкупив кипчаків та вони видали його бунтівника Кундудвдя [20, с. 669-674]. Похід проти кипчаків у 1193 р. був знову обумовлений ініціативою "Чорних Клобуків". Поблизу Івлі "Чорні Клобуки" та русини на чолі з Мстиславом Ростиславичем та Ростиславом Рюриковичем атакували передові загопи кипчаків. Напавши рано вранці на табір кочівників, вони здобули легку перемогу. Напавши захопили коней та багато іншої худоби, звільнили колодників, захопили у полон кипчацьких челядь та беків. На зворотньому шляху їх атакували кипчаки. Але русини та "Чорні Клобуки" з ар'єргардними боями відійшли до Торческа і під час битви під цим містом перемогли кипчаків. У той же час, русини, турпеї та коуї вбивали набіг бурдж-огли на Дніпровське Лівобережжя [20, с. 675-679; 35, с. 148-150].

"Чорні Клобуки" не були непримиреними ворогами кипчаків. У 1187 р. вони саботували похід, заздалегідь проінформувавши кипчаків про похід русинів. У літописі кипчаків було названо сватами "Чорних Клобуків". У 1192 р. "Чорні Клобуки" відмовились йти походом на лівобережних подніпряньських кипчаків (бурдж-огли). Швидше за все, вони були ворогами тільки "лукоморських" кипчаків із племені іт-огли та клану Урус-оба [20, с. 652, 674]. Ображений одним з Рюриковичів вождь "Чорних Клобуків" Кундудвий приводив кипчаків на Русь [20, с. 668-669]. Одні вожді "Чорних Клобуків" були союзниками та родичами кипчаків, а інші були їх ворогами. Після подій 90-х рр. XII ст. слов'янські літописці практично не згадували про "Чорних Клобуків". Їхні протиріччя з кипчаками не були нездоланими та й кипчаки після 1193 р. не особливо турбували Русь. Але це не значить, що "Чорні Клобуки" перестали бути федератами Русі. Рашид ад-Дін згадував про народ "Чорних Капелюхів" як про ворогів монголів у 1240 р. У китайській хроніці "Юань-ші" згадані міста Тулісиге та Єлебань (Торчеськ та Юр'їв). Ад-Дімашкі навіть називав "Чернох Клобуків" (карабьорклю) кипчацьким племенем, що звичайно не відповідає реальності [36, с. 37; 37, с. 503; 5; 18]. Не дивлячись на проживання поряд зі слов'янами "Чорні Клобуки" у XII – першій половині XIII ст. зберігали свою ідентичність у Київській Русі. Після монгольського завоювання більшість "Чорних Клобуків" стали підданними Улуса Джучі (Золотої Орди). Ті ж, хто залишився у Поросі, були асимільовані слов'янами [38, с. 90-92].

Окрім правобережних "Чорних Клобуків" у літописі згадувались і інші торчеські групи. Турпеї були тісно пов'язані з торками і очевидно були їх частиною. Стосовно каспичів, то більшість дослідників відносить їх до огузів і вважають їх етнонім похідним від назви огузького племені кайи [27, с. 25-40]. Ми вважаємо, що каспичі могли походити від кипчацького племені кай або клана Аеп [39, р. 29-30; 20, с. 259]. У літописах також згадувались коуї чернігівські. Остання згадка про торків на Лівобережжі відноситься до 1185 р., коли коуї взяли участь у поході Ігоря Святославича. Торчеське населення на Лівобережжі населяло регіон, котрий меридіональному напрямку займав 180 км., а в іншому напрямку 80 км. Західним кордоном цього регіону була річка Трубіж, а східним – річка Удай та верхня течія Сули. З півдня регіон обмежений Дніпром, а з півночі – течією Остра. Огузьке населення було спеціально розселене в районі Переяславського князівства, щоб слугувати щитом для Русі. На думку П. Толочко, переяславські торки мешкали у районі річки Трубіж, турпеї ж мешкали на верхній течії Альти в районі Сакова. Каспичів він локалізував на Десні, а "коуїв чернігівських" він вважав населенням міст Уненеж, Бохмач та Біла Вежа. Ці населені пункти знаходились на південно-східному кордоні Чернігівського князівства [27, с. 25-40]. На відміну від правобережних "Чорних Клобуків" лівобережні огузи не складали єдиної спільності, котра була б відома і Русі і іноземцям. Коуї,

турпеї, торки переяславські були населенням огузького походження на службі у переяславських та чернігівських князів.

Втім, огузи служили федератами не тільки у Русі, а й у волзьких булгар. Літописець з Володимиро-Суздальської Русі зафіксував Торцьск на території Волзької Булгарії [22, с. 390]. Археологічними матеріалами засвідчена присутність огузів та печенігів у країні булгар. Таким чином, можна вважати доведеним перебування огузів та печенігів на службі у булгар у прикордонні зі степом [40, с. 496; 41, с. 455; 22, с. 390].

Разом з тим самі кипчаки використовувались мусульманами як прикордонники. На території Азербайджана зафіксовані топоніми Кипчак, Борджалу, Улашлу та Кангли. Вони були охоронцями кордону з Грузією. А. Сумбатзаде висловив припущення, що частина кипчаків, котра раніше служила грузинам, перейшла на службу до правителям Азербайджана та Ширвану, що цілком ймовірно враховуючи факт виступу "дербентських кипчаків" на стороні еміра Гянджі проти грузинів у 1223 г. Серед тюркського населення у регіоні домінували огузи. У топонімії Азербайджану згадано 18 огузьких етнонімів [42, 135-155; 43, Глава 12; 44]. Окрім того, хорезмійський султанат до союзу з кипчаками користувався допомогою військ туркменів. Проте деякі огузи взаємодіяли з кипчаками. Так туркмени-язири разом з кипчаками-канглами протистояли військам хорезмшаха Атсиза [9, с. 249-252; 45, с. 9, 195; 46, с. 70, 326, прим. 1].

У результаті проведеного дослідження ми прийшли до таких висновків: 1) відносини огузів з кипчаками не були постійною конфронтацією, багато залежало від особистих симпатій, шлюбних зв'язків та відносин між кочовими вождями огузького та кипчакського походження; 2) відносини кипчаків із огузами не були такими іділічними, як собі це уявляли тюркські хроністи; 3) "Чорні Клобуки" були допоміжними військами на службі у Рюриковичів. Схожі функції виконували огузи у Волзькій Булгарії; 4) Протириччя "Чорних Клобуків" з кипчаками мали під собою не етнічну, а політичну та економічну основу.

Джерела та література

1. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
2. Тайди Т.Ю. Союз черных клобуков (тюркское объединение на Руси в XI-XIII вв.) / Т.Ю. Тайди. – К.: ЦМ ВС України, 2005. – 223 с.
3. Nagrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłobucy / T. Nagrodzka-Majchrzyk. Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 1985. – 177 S.
4. Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1973. – 95 с.
5. Храпачевский Р. П. Загадочная война Субэдзя с русскими. Веб-сторінка Романа Храпачевського. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://rutenica.narod.ru/torchesk.html> - Назва з екрану
6. Голден П. Формирование кумано-кыпчаков и их мира/ П. Голден // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение института востоковедения НАН Украины, 2003. – Вып. X – С. 458-480.
7. Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec continuation de Gregoir le Pretre jusqu'en 1162 /Traduits en francais par M. Edouard Dulaurier. — Paris : A. Durand, 1848. – XXVII, 546, 22 p.
8. Абдуманов Р.А. Экспансия кыпчакских племен. Экспансия кыпчакских племен. – "Центральноазиатский исторический сервер". [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kyrgyz.ru/?page=89> – Назва з екрану
9. Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии / С.Г. Агаджанов. – Ашхабад: Илым, 1969. – 297 с.
10. Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние турки на Северном Кавказе / Я.А. Федоров, Г.С. Федоров. – Москва: Издательство Московского Университета, 1978. – 296 с.
11. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья / А.О. Добролюбский – К.: Наукова думка, 1986. – 139 с.
12. Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century/ V. Spinei.– Leiden-Boston: Brill, 2009. – XVII, 545 p.
13. Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history / V. Stoyanow // The Turks. – Ankara: Yeni Türkiye Yayynlary, 2002. – Vol. I. – P. 680-692.
14. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров / В.П. Шушарин. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
15. Расовский Д. А. Половцы. II. Разселение половцев/ Д.А. Расовский // Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Прага: Kondakov Institute, 1936. – Т. 8. – С. 161-182.
16. Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я. Н. – М.: Наука, 1965. – 688 с. Веб-сайт Alanica [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm> – Назва з екрану
17. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century / V. Spinei –Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003. – 546 p.
18. Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. "Великая Степь и Святая Земля". [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml> або <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml> – Назва з екрану
19. Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д. С. Лихачёва. Веб-сайт Хронос. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest4.php> <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest5.php> – Назва з екрану
20. Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей.–М.: Восточная литература, 1962. – Т.2. – XVI, 938, 87, IV с.
21. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
22. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под. ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926-1928 гг.; АН СССР, Ин-т Истории // Полное собрание русских летописей. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.1. – VIII, 578 с.
23. Кудряшов К. В. Половецкая Степь / К. В. Кудряшов. – М.: Географиз, 1948. – 168 с., 3 л., карт.
24. Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції археологічних комплексів / М. Квітницький // Археологія. – № 4. – К.: Інститут археології НАН України, 2004. – С. 25-34.
25. Квітницький М. К проблеме закрепления кочевников на Руси / М. Квітницький // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського краєзнавчого музею. Київ-Фастів: Інститут археології НАНУ, Фастівський державний краєзнавчий музей, 2005. – С. 328-333.

26. Квітницький М. Свої погани Фастівської землі. / М. Квітницький // Археологічні пам'ятники Фастівщини: матеріали до археологічної мапи Київської землі // Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей. – № 20-21 – Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей, 2004. – С. 37-62.
27. Бубенок О. Б. Огузы-торки на землях Левобережної України/ О.Б. Бубенок // Східний світ. – К.: Інститут Сходознавства ім. А. Кримського, 2011. – №1 – С. 25-40.
28. Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского/ А.Н. Кононов. – М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР Ленинградское отделение, 1958. – 193 с.
29. Насилов Д. М. Кыпчаки у Махмуда Кашгарского / Д.М. Насилов // Тюркологический сборник, 2007-2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 284-293.
30. Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам/ Б.Е. Кумеков– А.-А.: Наука, 1972. – 156 с.
31. Худяков Ю.С. О происхождении культуры средневековых кыпчаков // Древности Алтая. – Горно-Алтайск: ГАГУ, 2004. – №12. Веб-сторінка Древности Алтая. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/12/17.html> - Назва з екрану
32. Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в Эпоху Средневековья/ П. Голден. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – Т.6.: Золотоордынское время. – С. 309-340.
33. Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав/ Б.Е. Кумеков // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь – С. 472-481.
34. Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) / М. Квітницький // Місце і значення Поросья в історії України (IX-XII ст). Матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007. Корсунь-Шевченківський: Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, 2007. – С. 17-50.
35. Плетнева С. А. Половцы / С.А. Плетнева – М.: Наука, 1990. – 208 с.
36. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В.Г. Тизенгаузен. – М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1941. –Т.II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – 305 с.
37. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана / Р. П. Храпачевский. – М.: ООО Издательство Аст: ОАО ВЗОИ, 2004. – 557 с.
38. Квітницький М. Етнічні процеси на Правобережжі Київської землі в XI-XIII ст. / М. Квітницький // Словянські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. Вип. 1. К.: НАН України, Український комітет славистів. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2006. – С. 87-94.
39. Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India/ V. Minorsky. – London: Royal Asiatic Society, 1942. – 170, 53 p.
40. Иванов В.А. Кыпчаки в восточной Европе / В.А. Иванов // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – С. 492-503
41. Иванов В.А. Печенги, гузы, торки // История татар / В.А. Иванов. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – С. 452-458.
42. Сумбатзаде А. М. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа / А.М. Сумбатзаде. Баку: Элм, 1990. – 304 с.
43. Киракос Гандзакети. История Армении / Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А. Л. Ханларян– М.: Наука, 1976. – 357 с. Веб-сайт Восточная литература [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frame3.htm> – Назва з екрану
44. Вардан Великий. Всеобщая история / Пер. с древнеарм. Эмин Н. – М.: Типография Лазаревского института восточных языков, 1861. – XXIII, 212 с. Веб-сайт Восточная литература [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frame4.htm> – Назва з екрану.
45. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097-1231/ З.М. Буниятов. – М.: Наука, 1986. – 247 с.
46. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова. – Баку: Элм, 1973. – 450 с.

Пилипчук Я. В. Огузо-кыпчакские отношения в XI-XIII вв.

В данной статье проанализованы отношения кыпчаков с огузскими племенами в XI-XIII вв. Эта проблема до сих пор является малоизученной. Отношения огузов с кыпчаками не были постоянной конфронтацией, многое зависело от личных симпатий, родственных связей и отношений между кочевыми вождями огузского и кыпчакского происхождения. "Черные Клобуки" были в первую очередь вспомогательными войсками на службе у Рюриковичей. Похожие функции исполняли огузы в Волжской Булгарии. Противоречия "Черных Клобуков" с кыпчаками имели под собой не этническую, а политическую и экономическую подоплеку. Данное исследование является одним из первых посвященных междуэтническим отношениям между тюрками в Дешт-и Кыпчак в XI-XIII вв. Исследование истории взаимоотношений между кыпчаками и этническими группами огузов позволяет понять природу взаимоотношений между разными этносами западноевразийских степей в кыпчакское время.

Ключевые слова: кыпчаки, огузы, "Черные Клобуки", Дешт-и-Кыпчак, Русь, Волжская Булгария.

Pylypchuk Ya. V. Oghuz-Kipchak relationships in XI-XIII centuries.

This paper is dedicated to the relations of Kipchaks with Oghuzian tribes in XI-XIII centuries. This problem has still poorly understood. Relations of Oghuzes with Kipchaks were not a constant confrontation, much depended on personal sympathies, family ties and relationships between leaders of the nomadic Oghuzes and Kipchaks. "Czorni Klobuky" were primarily auxiliary troops on the service of Rurikids. Similar functions were performed by Oghuzes in the Volga Bulgaria. Conflicts of "Czorni Klobuky" against Kipchaks were not ethnic, but political and economic. This research is one of the first dedicated to international relations between Turks in the Dasht-i Kipchak in the XI-XIII centuries. Study the history of relations between Kipchaks and ethnic groups of the Oghuzes allows us to understand the nature of relations between different ethnic groups in the Western-Eurasian steppes in Kipchak Age.

Keywords: Kipchaks, Oghuzes, "Czorni Klobuky", Dasht-i Kipchak, Rus, Volga Bulgaria.